
MAX BERGHOLZ, *NASILJE KAO GENERATIVNA SILA: IDENTITET, NACIONALIZAM I SJEĆANJE U JEDNOJ BALKANSKOJ ZAJEDNICI*, PREV. SENADA KRESO, BUYBOOK, SARAJEVO, 2018.

Milivoj Bešlin

Polazeći od premise da istorija Balkana ni po čemu nije izuzetna da bi se u njoj odvijali procesi koji već nisu videni u dugoj i raznolikoj istoriji Evrope, istoričar Maks Berholc (Max Bergholz) u svojoj prvoj monografiji, pouzdano i naučno utemeljeno, pokazuje i da istorija nasilja na zapadnom Balkanu nije različita od nasilja u drugim delovima sveta. Ipak, svojom brutalnošću, nasilje na zapadnom Balkanu može da doprinese teorijskom i praktičnom razumevanju nasilja kao globalnog fenomena. Knjiga Maksa Berholca, *Nasilje kao generativna sila. Identitet, nacionalizam i sjećanje u jednoj balkanskoj zajednici*, prvi put je objavljena na engleskom jeziku u izdanju Cornell University Press, 2016. godine. Dve godine kasnije, sarajevski izdavač Buybook je objavio bosansko izdanje u odličnom prevodu Senade Kreso.

Maks Berholc (Pitsburg, Pensilvanija, 1973) je vanredni profesor na Odeljenju za istoriju na Univerzitetu Konkordija u Montrealu (Kanada), gde predaje istoriju nacionalizma, nasilja i Balkana. Stručnjak je za istoriju Balkana i Istočne Evrope, a njegova istraživačka interesovanja uključuju mikrodinamiku nacionalizma, masovno nasilje i istorijsko

pamćenje. Knjiga, *Nasilje kao generativna sila*, donela mu je globalni prestiž i neke od vodećih svetskih nagrada u oblasti historiografije, između ostalih i Kanadske asocijacije slavista (2017), Kolumbija Univerziteta u Njujorku (2017), Univerziteta Nort Dam (2019), a proglašena je i za najbolju knjigu o evropskoj istoriji za 2018. godinu. U jednom od obrazloženja piše da će knjiga Maksa Berholca, *Nasilje kao generativna sila*, stajati uz radove „Jana Grosa i drugih vodećih svetskih istraživača u razumevanju nasilja u društvu u lokalnim, multietničkim kontekstima“.

U uvodu knjige autor započinje pričom o kontigenciji u nauci, kada je u nezavedenim dokumentima u Arhivu BiH u Sarajevu, tražeći građu o sasvim drugoj temi, pronašao plave fascikle sa poverljivim dokumentima iz 80-ih godina prošlog veka o pokolju čak 2.000 civila, najviše žena i dece, u gradiću Kulen Vakufu (BiH) u septembru 1941. godine. U izveštajima je bilo nejasno ko je odgovoran za ovaj zločin o kome se u socijalističkoj Jugoslaviji ćutalo. Pominju se neidentifikovani „ustanici“, koji su bili komšije onih koje su tako srovo ubili, a oni sami su pre toga bili žrtve brutalnih zločina lokalnih ustaša. Ipak,

2.000 kulenfakufskih civila, označenih kao „muslimani“, nisu zavredeli status civilnih žrtava rata posle 1945. godine, nisu proglašeni ni žrtvama fašističkog terora, već su predstavljali „politički problem“, zbog čega se o njima ćutalo. Svi ovi navodi u nekategorisanom izveštaju, o iznenadnom potonuću jedne male multietničke zajednice u uzajamno ekstremno nasilje, izazvali su nepodeljeno interesovanje profesionalnog istoričara. Traganje je dalje vodilo Berholca do skrivenih meandara istorije, do hiljada neotvorenih stranica dokumenata u nacionalnim i lokalnim arhivima u tri postjugoslovenske države: Bosni i Hercegovini, Srbiji i Hrvatskoj. Otišao je u Kulen Vakuf, upoznao istoriju i geografiju čitavog kraja, razgovarao sa stotinama ljudi, obišao sva sela u okolini, došao u posed privatnih arhiva aktera ili sve-doka događaja iz 1941. godine.

Polazeći od života „običnog“ čoveka u lokalnoj zajednici, istraživanjem mikroistorije kao primarnog metoda, Maks Berholc je postavio tezu nasuprot svemu što se do sada znalo o Drugom svetskom ratu i u njemu počinjenim zločinima između jugoslovenskih naroda. Za njega, ekstremno nasilje i surovo ubijanje suseda nije bilo rezultat „višedecenijskog lokalnog nacionalizma i antagonističkih etničkih podjela“. Autor uverljivo pokazuje da je nasilje u značajno manjoj meri posledica petrifikovanih etničkih identiteta, a u mnogo većoj meri je katalizator i okidač etničke identifikacije. Suprotno svim dosadašnjim tvrdnjama, etnički identiteti su, smatra Berholc, mnogo fluidniji i izloženi značajno većem stepenu istorijske kontigencije i podložni lokalnim odnosima i ličnom izboru. Prema njegovim tumačenjima, reč je o jedinstvenom spletu događaja koji su osnažili grupe čiji su članovi smatrali da im se pružila prilika da izmire stare račune i lokalne sukobe pokretanjem nasilja na „etničkoj osnovi“. Originalna interpretacija podrazumevala je i novi pristup kao i kritiku postojećih historiografskih

praksi u regionu. Pišući o literaturi na južnoslovenskim jezicima, Berholc konstatuje da je njena najupečatljivija karakteristika da „opis zločina u velikoj mjeri zamjenjuje njihovo objašnjenje“. Zbog toga pristup profesora Berholca negira praksu balkanskih istoričara, za koju je najbolju kritiku dao poznati britanski istoričar Mark Tompson: „Nasilje na Balkanu je previše opisano, a premalo objašnjeno“. Znajući pragmatičko-ideološku funkciju historiografija u regionu, jasni su motivi navedene anomalije. Određujući pristup u južnoslovenskim historiografijama kao „krvavu zemlju“, autor smatra da takav metod ima zadatak da čitaoce šokira strahotama nasilja sa ciljem da se ne postave pitanja o „uzrocima, dinamici i efektima nasilja“. Kao važnu karakteristiku ovdašnjih historiografija on vidi i „zapanjujući nivo etnicizirane selektivnosti“. Imajući sve to u vidu, *Nasilje kao generativna sila* Maksa Berholca je uspeo da prevaziđe navedene pristrasnosti, neobjektivnosti i druge metodološke propuste, namerne i nenamerne, južnoslovenskih historiografija. Zamka u koju Berholc ne pada je da čitave etničke grupe esencijalizuje, da ih posmatra kao nepromenljive i integralne istorijske aktere, kao isključive počiniocce zločina ili kao žrtve, jer bi iz toga proizlazilo da je nasilje predestinirano dugoročnim istorijskim faktorima, a zadatak istoričara bi bio, kako kaže Berholc, „samo da pruži sliku užasa ubijanja“. Nasilje na Balkanu iz te perspektive čini se kao nepromenljiva i sudbinska kategorija. Ali da bi se primenio drugačiji metod moralo se duboko zaroniti u mikroistorijska istraživanja i poći od individualnih motiva i angažmana ljudi u lokalnim i ruralnim sredinama.

Knjiga Maksa Berholca je struktuirana u tri glavne celine. Prvi deo: *Istorija*, odnosi se na istoriju kulenvakufskog kraja do početka Drugog svetskog rata. U njemu autor propituje teme etniciteta, nacionalizma i antagonizma od

osnivanja grada, sa posebnim fokusom na 19. i 20. vek do početka Drugog svetskog rata. On na osnovu makroistorijskih uvida konstatuje da antagonistički jezik etniciteta nije bio dominirajući model komunikacije u lokalnoj sredini. Naprotiv, njegova istraživanja sugerišu da su unutaretnički sukobi bili frekventniji ili makar vidljiviji od međuetničkih. Čak su lične istorije uglednih stanovnika Kulen Vakufa u tridesetim godinama, pred početak rata, podržavale saradnju, a ne etničke sukobe. „Dokazi“, napisao je Berholc, „ne sugeriraju da su posljednje godine međuratnog perioda bile vrijeme kada je većina u lokalnim vlastima ili stanovništvu imala mnogo poticaja da podrži antagonistički oblik etnicizirane politike.“ Rečju, ništa što se desilo, nije bilo neizbežno, postojala je mogućnost izbora. Prodorom ideologije nacionalizma na lokalni nivo, postojao je potencijal za sukobe, ali je „jednako tako postojao i potencijal za mir i kontrolu napetosti“, piše Maks Berholc uz napomenu da istoričar nikada ne sme da zaboravi da nijedan smer zbivanja nije bio predodređen i da projektovanje unazad nije dobar način historiografskih tumačenja.

Središni, drugi, deo knjige: *1941.* analizira prvih nekoliko meseci rata, od aprila i zaključno sa masakrom u Kulen Vakufu u septembru prve ratne godine. Čitavo područje oko ovog bosanskog gradića bilo je poprište neuporedivog nasilja koje su vršili ljudi iz tog kraja jedni nad drugima. Berholc pokušava da razume kako je došlo do ove izenadne transformacije koristeći se arhivskom gradom na makro (državnom), mezo (regionalnom) i mikro (lokalnom) nivou. Tamo gde su arhivi bili nedovoljni, koristio je štampu kao istorijski izvor, ali i memoare, lične arhive protagonista i svedočenja preživelih ili njihovih potomaka. Da bi što bolje razumeo i objasnio uzroke, unutrašnju dinamiku i konsekvence naglog potonuća nekada mirne zajednice u ekstremno nasilje, autor se

poslužio brojnom i znalački odabranom najrelevantnijom svetskom literaturom o nasilju, nacionalizmu, identitetima.

U centralnom delu knjige, Maks Berholc najpre prati promenu politike centralnih vlasti i lokalne prakse pljačkanja imovine „nehrvata“ od strane ustaških formacija. Svaka etnička drugost, a to su bili pretpostavljeni pripadnici srpske nacije, pravoslavno stanovništvo, bila je izložena pogromu i stavljena u poziciju žrtve. Međutim, kada su opljačkali neprijateljsku, prešli su na svoju, pretpostavljenu, etničku grupu i pljačkanje onih koje su videli kao Hrvate. Pljačku i želju da se brzo napusti položaj društvene, političke i ekonomske margine, autor vidi kao važan motiv za delovanje pripadnika ustaških bandi prvih meseci rata na lokalnom nivou. Situacija se menja od jula 1941. kada počinju pokolji najpre selektivni, pa sve masovniji, onih koji su bili percipirani kao „nehrvati“, a pre svega pravoslavno stanovništvo kulenvakufskog kraja. Kao rezultat straha, ugroženo stanovništvo beži u šume, priprema ustanak, koji dalje generiše strah kvislinške NDH, koja zbog toga pojačava represiju i zločine, koji prerastaju u masovne pokolje. Berholc znalački i dubinski razlaže spiralu nasilja, podstaknutu međusobnim strahovima na lokalnom nivou i daje detaljnu rekonstrukciju zločina i njihove motivacije.

Za istoriografiju je posebno značajna njegova analiza i sasvim originalna interpretacija o tome kako je tako naglo i masovno ubijanje uticalo na odnose među zajednicama na lokalnom nivou i (samo)percepcije kolektivnih identiteta. Iznenadno i po bestijalnosti nezapamćeni zločini ustaša nad pravoslavnim stanovništvom, imali su „duboko polarizirajući efekat na odnose među zajednicama, što je dovelo do brze transformacije komšija u kolektivne kategorije neprijatelja i poziva za odmazdom na toj osnovi“, piše Berholc. Priroda nasilja, smatra autor, promenila je način na koji su preživeli percipirali sebe, ali i

svoje susede. Iskustvo tako ekstremnog nasilja pokrenulo je „brzu kristalizaciju osjećaja lokalne zajednice, koja je sada bila podijeljena u etnički definirane, antagonističke kolektive“. Kolektivna kategorizacija drugosti, dojučerašnjih komšija sa mekim granicama etničkih identiteta, rekordno brzo je transformisana, smatra autor, u čvrstu, „ubilačku“ liniju podele. Iz toga Maks Berholc izvlači suštinu svoje interpretacije – akti nasilja su konstituisali „antagonističku percepciju identiteta“, umesto svih dosadašnjih tumačenja koji su već gotove antagonističke identitete smatrali uzrokom nasilja. Nasilje je preko noći prekinulo lokalne međuljudske veze i odnose koji su postojali decenijama i duže.

Mesec dana od početka masovnih ustaških ubijanja u kulenfakufskom kraju, buknuo je ustanak ugroženog pravoslavnog stanovništva. Ustaniци napadaju muslimanska i katolička sela, čineći brojna ubistva iz osvete. Zbog toga će se članovi Komunističke partije Jugoslavije, koja pokušava da se stavi na čelu ustanka, suočiti sa ozbiljnim izazovom obuzdavanja i kontrole nad osvetničkim porivima ustanika. Za mnoge od njih ustaška zverstva su dovela do „iznenadne promjene percepcije komšija muslimana i katolika“, konstatuje Berholc. Za mnoge ustaničke borce, seljake sve je teža bila diferencijacija između odgovornih za ubijanja od ostatka nersrpskog življa kulenfakufskog kraja. Za značajan broj njih kategorija „ustaše“ se poklopila sa kategorijom „katolika“ i „muslimana“, a brana masovnim i kolektivnim odmazdama su bili komandanti bliski ili članovi KPJ koji su predstavljali struju obuzdavanja u ustaničkom pokretu. Ipak, osveta je bila očekivan i konkretan metod „oslobađanja od dubokog osjećaja bespomoćnosti koji je izazvao prethodni talas ustaškog ubijanja“, kako piše Berholc. Ustaška zverstva izvršena nad porodicama, rođacima i komšijama ustanika pokrenula su proces „antagonističke kolektivne kategorizacije“,

kako je naziva, odnosno do masovnih odmazdi nad onim koje su ustaniци videli kao nesrbe. Poseban akcenat autor stavlja na konceptijska i suštinska razilaženja ustaničkih vođa u odnosu prema katoličkom i muslimanskom civilnom stanovništvu. Maks Berholc posebno detaljno i na konkretnim primerima navodi unutarustaničke sukobe zagovornika obuzdavanja (spašavanja civilnog stanovništva) i zagovornika eskalacije (masovnog ubijanja usled identifikacije svih katolika i muslimana sa ustašama). Ipak, dinamika nasilja, metodi koji su se sve manje razlikovali, od surovih ubistava do spaljivanja čitavih „neprijateljskih“ sela do temelja, duboko su uticali na percepcije etniciteta. „Ubijanje na etničkoj osnovi“, smatra Berholc, „učinilo je da preživjeli postanu svjesni vlastite *etničke pripadnosti* na nove, užasavajuće načine.“

Najzad, vrhunac ovog poglavlja je četrdeset i osam sati (6. do 8. septembra) nakon ustaničkog zauzimanja Kulen Vakufa tokom kojih je na najsurovije načine ubijeno 2.000 civila, većinom žena i dece. Maks Berholc daje detaljnu rekonstrukciju događaja koji je za južnoslovenske historiografije bio obavljen velom tajne. Ulazeći u najdelikatnije procese mikrokomparativnog istraživanja, sklapajući segmente iz mnoštva različitih izvora i perspektiva, za profesora Berholca, ključno pitanje nije bilo zbog čega je došlo do tako masovnog pokolja, već zbog čega su „zagovornici eskalacije“ među ustanicima uspeli da nadvladaju „zagovornike obuzdavanja“ nakon zauzimanja Kulen Vakufa. Navedenim pristupom autor je izbegao masovne karakterizacije i esencijalizacije etničkih grupa, odnosno, redukovanje istorije na simplifikovani sukob između čitavih nacionalnih zajednica. Zbog toga je za njega ključno pitanje koje su okolnosti i motivi doprineli da, oni među vođama ustanka koji su nastojali da prošire nasilje i naude civilima smatrajući ih kolektivno krivima zbog

pretpostavljene pripadnosti drugoj etničkoj grupi, nadvladaju nad onim delom ustaničkih vođa koji su bili protiv masovnih ubijanja. On posebno naglašava da želja za osvetom nije bila dovoljna da dođe do masovnih ubijanja. Neophodan uslov je bio da, nakon unutrašnjeg sukoba među ustanicima, zagovornici obuzdavanja moraju biti marginalizovani, odsutni ili ubijeni u borbama, da bi se masovni pokolj desio. Autor posebno potresno rekonstruiše kako su velike grupe muslimanskih civila razdvajane, odvođene na različita mesta u Kulen Vakufu i okolini i na brutalne načine i pod krajnje neizvesnim okolnosti ubijane, nakon što su prethodno bili eliminisani zagovornici obuzdavanja među ustaničkim komandantima. Ostaje veoma značajna analiza kreiranja psihoze osvete koja je nastala kada je jedan od ustaničkih vođa, sklon strategiji eskalacije, naredio da se odmah ekshumira masovna grobnica sa žrtvama ustaških zločina. Bila je to psihološka prekretnica koja je direktno vodila u masakr nad zarobljenim civilima u Kulen Vakufu. Kao posebno važno, autor ističe da talasi masovnog ubijanja mogu veoma brzo kreirati „antagonističku kolektivnu kategorizaciju na etničkoj osnovi“, ali jednako tako mogu izroditi i njihovu suprotnost – snažne težnje međuetničkog spašavanja i stav da je individualno čovekovo ponašanje, a ne etnicitet, ključno u razlikovanju prijatelja od neprijatelja. Zbog toga Berholc razmernu pažnju pridaje brojnim primerima međuetničke solidarnosti i pokušajima spašavanja civila čak i po cenu rizika po vlastiti život.

Ipak, Maks Berholc konstatuje da je priroda lokalnog nasilja značila da je život čoveka često zavisio od toga „kako je percipirana njegova etnička pripadnost“. U tom kontekstu, „nasilje je moćno upisivalo etničke oblike identifikacije i samoidentifikacije, čak i bez nečije saglasnosti i to na načine koji su bili dalekosežni“. To nije značilo odsustvo etničke identifikacije u periodu pre 1941.

ali je značilo da je ekstremno nasilje i masovno ubijanje tome dalo „do tada nevideni značaj“. Berholc taj proces karakteriše kao „transformativnu snagu nasilja počinjenog u ratu“, koje može duboko „oblikovati i preoblikovati identitete“. Sledeći njegove interpretacije, nasilje ne predstavlja kulminaciju „duboko usadenih etničkih antagonizama“, ono je pre „okidač koji može pokrenuti brzu etnizaciju društvenih identiteta i odnosa“. Njegova formula je sledeća: „počinioci upisuju etnicitet svojim žrtvama; žrtve, zauzvrat, mogu i prihvatiti tu izvanu nametnutu etničku kategorizaciju te, osvetničkim aktima oni mogu upisati etnicitet prvobitnim počinioćima.“

Najzad, treći deo: *Nakon nasilja među zajednicama*, objašnjava pojam „naprasne nacionalnosti“, različite oblike sećanja na učinjeno nasilje, kao i kako su ti procesi uticali na lokalne forme identiteta i nacionalizma u narednim decenijama. U ovom delu knjige autor prati dinamiku intersubjektivnosti u nacionalno-pluralnoj zajednici, koja se vrlo često prelama kroz etničku optiku. Berholc problematizuje koncept „naprasne nacionalnosti“, koja se iznenadno javlja prilikom naglih promena i incidenata na lokalnom nivou. Ovu pojavu je obeležavao, kako piše autor, brzi prelaz sa „netniciziranog na veoma etnicizirani način gledanja na svijet“ i predstavlja iracionalni, emocionalni odgovor na iznenadna zbivanja i probleme u međuljudskoj komunikaciji. Sumirajući mnoštvo lokalnih, neočekivanih sukoba na postratnom terenu, na kome živi traumatsko sećanje na učinjene pokolje, autor objašnjava kako u tim slučajevima nacionalnost može „naprasno izbiti na površinu“, uprkos strategiji stalnog obuzdavanja koju je vladajuća partija (KPJ/SKJ) primenjivala u skladu sa ideologijom *bratstva i jedinstva* i principom nacionalne ravnopravnosti. Neizvesni i neočekivani događaji, konstatuje autor, „imaju moć da radikalno i naglo preobrazu društvene odnose“, tako

da nacionalnost može iznenada postati središna prizma kroz koju ljudi na lokalnu tumače svet i zbivanja oko sebe. Na taj način nasilje konstituiše novu mikrodinamiku nacionalizma, smatra Berholc, koja može trajati dugo nakon prestanka ubijanja.

Knjiga koja je rezultat decenijskog istraživačkog rada Maksa Berholca nije samo ishodište misaonih i prekretnih interpretacija, već zbog načina dolaska do njih može poslužiti svim, a posebno lokalnim (južnoslovenskim i balkanskim) historiografijama kao metodološki model – kako se piše i iznad svega razume istorija. Osim što je negirala selektivnu i manihejsku sliku prošlosti, duboko etniciziranu i posmatranu kroz crno-bele stereotipe, karakteristične za nacionalistički pogled na svet, knjiga *Nasilje kao generativna sila* je uzor i po tome kako je najtragičnije procese u prošlosti moguće izložiti mirnim tonom, humano i racionalno, bez intencije da se historiografija stavlja u funkciju ideoloških matrica politike identiteta. Berholcova monografija zbog toga jeste i *sui generis* obrazac rada naučnog, historiografskog metoda, koji prošlost posmatra složeno i multiperspektivno, ali ona je i najbolja paradigma rafiniranog stila pisanja koji ne apstrahuje činjenicu da je istorija i narativna nauka. Uz interdisciplinarni

pristup, Berholc je u knjizi primenio i komparativno-istorijske metode, praveći paralele balkanske studije slučaja Kulen Vakufa sa nasiljem u različitim delovima sveta od Evrope, do Azije i Afrike.

Maks Berholc je svoju monografiju *Nasilje kao generativna sila* pisao sa idejom da se odupre stalnoj tendenciji istoričara da projektuje vlastite percepcije etniciteta, identiteta, nacionalizma na savremenike čiju istoriju istražuje. Umesto toga za njega je imperativ bio da se, koristeći mikroistorijske metode, osloni na veliki broj primarnih i do sada nekorisćenih izvora, vršeći njihovu kritičku analizu u najboljem duhu naučne (re)konstrukcije. Iz zavidne količine primarne dokumentarne građe, širokog terenskog istraživanja, izvrsnog poznavanja naučnih dostignuća društvene teorije, proizašla je monografija bez čijih se pouzdanih rezultata i originalnih interpretacija više neće moći razumeti i pisati o uzrocima, dinamiци i posledicama nasilja i nacionalizma ne samo na Balkanu nego i u globalnim okvirima. U tom kontekstu, njegov središnji zaključak da je nasilje „generativna sila u oblikovanju etničke identifikacije i društvenih odnosa“, sa snažnom transformativnom moći, ostaje trajan transdisciplinarni doprinos ne samo historiografiji, već i drugim društveno-humanističkim disciplinama.